

Організація та проведення торгів у Подільській губернії наприкінці XIX - на початку XX ст.

Вивчення та дослідження торгів, особливостей їх проведення дасть змогу розширити уявлення про становлення та розвиток ярмаркування на Поділлі, розкрити його регіональну специфіку.

Історіографічний аналіз джерел засвідчує, що ярмаркування як явище традиційної культури Поділля належно не досліджене. Всі наявні публікації, що охоплюють кінець XIX – початок XX ст., в основному висвітлювали загальні аспекти проблеми, були описовими. Тимчасом, як свідчать архівні матеріали, тема має значно глибші корені дослідження, якщо базуватиметься на порівняльно-історичному методі, а також на методі синтезу та аналізу.

Насамперед окреслимо адміністративно-територіальні межі Поділля у досліджуваний період. Територія Подільської губернії визначилася остаточно ще 1804 р. До її складу увійшло 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Лещинський, Літинський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Проскурівський, Урицький та Ямпільський¹.

Важливу роль у соціально-економічному розвитку Поділля відігравали земські установи, які почали діяти в 1904 р.² На земства покладалося чимало обов'язків, одним із яких було чітке регулювання організації проведення базарів та ярмарків. Як свідчать архівні документи, громада чи власник, які клопотали щодо відкриття базару, зобов'язувалися:

- відвести для базарів площу не менше 2–3 десятин землі;
- обладнати загальною вагою для зважування як малого, так і великого вантажу на підводах і без підвід, до 100 пудів;
- забезпечити базар достатньою кількістю питної води для людей і тварин;
- прибирати площу після кожного базарного дня;
- не забудовувати відведену під базарну площу землю без належного дозволу³.

Без таких зобов'язань клопотання щодо відкриття базарів не ухвалювалися.

Відведені для базарів площі оглядав хтось із членів повітової управи і складав про це акт. Базари дозволялися в багатолюдних населених пунктах, розміщених від найближчих торгових пунктів на відстані 15 верств, при наявності поблизу сіл та містечок. Відхилення могли бути допущені в особливих випадках, засвідчених Повітовим Земським Зібранням⁴. Базарні дні встановлювалися залежно від вже існуючих сусідніх базарів і затверджувалися губернським земським зібранням.

Клопотання різних осіб, громад і владних установ про перенесення існуючих базарних днів на інші, розглядалися повітовими земськими зібраннями тільки в разі законно складених документів (відгуків) громадами того населеного пункту, в якому передбачалася зміна базарних днів⁵.

Різні клопотання (дозвіл відкриття базарів, перенесення базарних днів, внутрішній розпорядок та облаштування базару тощо)⁶, могли бути внесені Управою на розгляд губернським земським зібранням тільки при наявності ухвали по клопотанню місцевого повітового земського зібрання, з відомостями про чисельність населення і кількість дворів в даних населених пунктах, розмір базарних площ, а також і актами про огляд і придатність відведених земель для базарів⁷. Наведені архівні дані переконують, що проведення базарних торгів чітко контролювалися владними структурами.

Торгівельна діяльність Поділля значно розвинулась у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Суспільний та територіальний поділ праці був поштовхом до розширення торгівлі – і щотижневої, і постійної. Торгівля займала вагоме місце у життєдіяльності міщан. Ярмарки відбувалися по кілька разів на рік⁸.

Важливим аспектом ярмаркової торгівлі є її безперервність. Торговці по закінченню одного ярмарку попадали на інший. Відомий арабський мандрівник М.Алеппський, який відвідав

Україну в середині XVII ст. і мав можливість побувати на ярмарках, писав, що ярмарки відбуваються безперервно від початку до кінця року: в кожне свято, в будь-яку пору року, у тому чи іншому місті⁹.

Нерідко ярмарки відбувалися в невеличких містечках, було багато і сільських ярмарків. О. Гриценко¹⁰ описує містечкові та сільські щотижневі торги, які обслуговували потреби малозабезпечених людей. Асортимент товару на таких торгах був не великим.

О. Кувеньова, досліджуючи громадський побут українського селянства, відзначає: "Менш дрібні торги та ярмарки відбувалися безпосередньо по селах і невеличких містечках значно частіше, ніж великі – так звані "годові" ярмарки. Особливо багатолюдними були сільські ярмарки восени, коли селяни закінчивши польові роботи, наїжджали цілими сім'ями. Вони продавали різне збіжжя, городину, садовину, прядиво, тютюн, велику рогату худобу, свиней, овець. Дрібні купчики, ремісники, міщани скуповували селянський товар і продавали текстильно-галантерейні, залізні, бакалійні та інші вироби"¹¹.

Влаштування ярмарку вимагало певної підготовки та організації. Насамперед потрібно було визначитися з його територіальним розміщенням. Традиційно ярмарки розташовувались уздовж торгових шляхів. Проводились вони, як правило, під відкритим небом¹².

В архівних документах Подільської губернії знаходимо перелік торгів та ярмарків у певних базарних пунктах: містечка Криве озеро, Рибниця (Балцький повіт), Брацлав, Тростянець, Тульчин (Брацлавський повіт), Кам'янець–Подільськ, Оринін (Кам'янецький повіт), м.Вінниця (Вінницький повіт), м.Летичів (Летичівський повіт), м.Літин (Літинський повіт), м.Бар, містечка Луганець, Озаринці (Могилівський повіт) та ін.

Найбільшими ярмарками на початку XIX ст. славився Старокостянтинів¹³.

Зазвичай ярмарку передували оголошення (в кількості до 50–ти екземплярів), які вказували на місце, дату та тривалість торгів. В оригіналі вони мали такий вигляд: "Винницкая Городская Управа доводит до всеобщаго сведения, что съ текущаго 1901 года въ г. Виннице Подольской губ. открываются ежегодныя 14–ти дневныя ярмарки, начиная съ 1–го сентября, для торговли разнаго рода товарами.

Время открытія ярмарокъ совпадаетъ съ временемъ ежегодно устраиваемыхъ въ Виннице выставокъ Подольскаго Общества сельскаго хозяйства и сельско–хозяйственной промышленности, а место для ярмарки определяется въ текущемъ году на Большой Александровской улице и прилегающихъ къ ней незаселенныхъ городскихъ земляхъ, а съ будущаго года – на площади противъ домовъ Гринблата, Шпака и др. За отводомъ местъ для торговли следуетъ обращаться въ Управу заблаговременно. – 1901 года Іюля 15 дня"¹⁴.

Визначався в оголошенні й перелік товару для продажу. Підтвердженням цього є інший зразок оригінального документа:

"Во вторникъ 29 Сентября сего 1909 г. открывается въ г. Жмеринке первый ярмарочный покровскій 7–ми дневный базаръ и впредь ежегодно въ тоже время будутъ собираться такие же базары для продажи и покупки разнаго хлеба, въ зерне и муке, лесныхъ матеріаловъ, сельско–хозяйствен. произведеній и продуктовъ.

Жители какъ ближайшихъ, такъ и отдаленныхъ селъ, деревень и местечекъ приглашаются доставлять для продажи разные продукты своего производства: хлебъ – въ зерне, муке, огородные овощи и другія сельско–хозяйственныя произведенія и продукты, лесные матеріалы и разныя произведенія изъ нихъ, сено, солому, дрова, скотъ, птицу, молочные продукты, яйцы, мясо, сало и т. п.

Г. Жмеринка имеетъ до 30,000 жит. и 4 полка войскъ; кроме удобнаго сбыта по железной дороге жители потребляютъ большое количество всевозможныхъ продуктовъ; цены стоятъ дороже, чѣмъ въ ближайшихъ городахъ и местечкахъ, что дастъ возможность сельскимъ хозяевамъ сбывать свои произведенія и продукты по возвышеннымъ ценамъ, а местнымъ жителямъ – приобретать съ первыхъ рукъ"¹⁵.

Важливою ознакою проведення ярмарків була їх періодичність – раз в тиждень чи через кожних два тижні¹⁶. Натомість так звані ярмаркові базари проводилися по кілька разів на рік, залежно від наданих прав, що визначали час і їх тривалість. Вони могли бути семиденними та чотирнадцатиденними¹⁷. Також були й одноденні ярмарки, які проходили один чи два рази на тиждень¹⁸.

Зазвичай ярмарки відбувалися в неділю. Хоча до місцевих владних структур того часу надходили прохання переносити днів проведення торгів з "воскресних" днів на понеділки, чи на суботи, вони були відхилені. Зокрема це пояснювалося тим, що у будні ярмарки відволікатимуть селян від праці і це негативно впливатиме на їх матеріальне благополуччя, а друга причина – в суботу ярмарки не можуть відбутися, адже більшість постійних торговців за національністю євреї¹⁹.

Згідно резолюції Подільської губернії, у м. Вінниці було дозволено відкрити два щорічних 14-денних ярмарки – з 15 травня і з 1 вересня. Визначенню термінів проведення ярмарків сприяли сільськогосподарські виставки. Місцем для ярмарку вибиралась площа поблизу виставки. За даними Вінницького Повітового Виконавця, заснування ярмарків у місті викликано необхідністю, адже в Вінниці значно розвинена торгівля і промисловість, крім того там влаштовуються виставки Подільської сільськогосподарської громади, на які з'їжджається торговий люд зі всіх сторін Росії і навіть із-за кордону²⁰.

Згідно цього документа, у Вінниці існували: базари – по неділям, середам та п'ятницям і одноденні ярмарки – 1 січня, 2 лютого, в середині Великого посту, провідної неділі, в день Вознесіння Господнього, 6–8 липня, 1 серпня, 1, 9 і 14 вересня, 1 листопада і 14 грудня²¹. Як бачимо, дні ярмарків припадали на релігійні та інші свята, що було зручно для населення.

Проте духовне відомство не схвалювало такого розпорядку, бо православне населення не мало можливості відвідувати церкву. Водночас базари у "воскресні" дні не відволікали б селян від їх основної роботи. Нерідко селяни йшли чи їхали на ярмарки заради розваг, що приводило до втрат робочого часу та непередбачених витрат на звичайні під час ярмарків пригощання²².

Маємо цікавий документ 1914 року – скаргу духовенства про те, що ярмарки й базари у "воскресні" та святкові дні приносять велику шкоду для церкви і святої віри, оскільки прихожани відволікаються від відвідування храмів Божих, проводять час на базарах у п'янстві і руйнують справу пастирів в приходах. Тому духовенство клопоче щодо перенесення базарів на будні²³.

Визначальним ствердженням Ю.Гошка є те, що "між торгами та ярмарками існувала відмінність як у їх організації, так і в господарській функції. На ярмарках не лише продавали чи обмінювали товари, – на них укладались угоди про наступну доставку, ці ярмарки, крім місцевого, мали міжнародне значення. Сюди приїздили купці з сусідніх країн"²⁴.

Важливим елементом проведення ярмарків було їх облаштування. Територія поділялася на площі, які, в свою чергу, ділилися на ряди, де безпосередньо виставлявся товар. Ряди (лавки) вибудовувалися за призначенням товару. Згідно архівного документа "Такси", в якому було визначено суму внесення в прибуток міста за приміщення та місце для торгів, товар розміщувався в такій послідовності:

- 1-й ряд – шкіряна площа (сирець різних сортів шкіри, овчина, смушки, заячі і лисячі шкіри, шерсть, чинена шкіра);
- 2-й ряд – шорна площа (чоботи, черевики, полотно, кожухи, бурки, свитки, шапки, капелюхи, ковдри, рядна, мішки, пакля тощо);
- 3-й ряд – рибна площа (оселедці, роздрібний продаж вина, лимонад, квас, горіхи, бублики, пряники та ін.);
- 4-й ряд – лісна площа (колеса, вулики, плуги, граблі, вила, бочки, відра, скрині, прості меблі, лопати, осі, ложки, дерев'яний посуд, землеробські знаряддя, доски, дранка, лати, будівельний ліс, вози, шарабани та ін.);
- 5-й ряд – (млинарне та жорнове каміння, вали, точила, бруски, сірники, конопляне та інші масла, гас, смола, дьоготь);
- 6-й ряд – площа для продажу заліза (дзвони, коси, серпи, нове й старе залізо, віск, вощина, глиняний посуд);
- 8-й ряд – площа для влаштування розваг (вуличний театр, цирк, звіринець). Тут також продавалися квас, зельцерська вода, морозиво, горіхи тощо;
- 9-й ряд – харчова площа (корчми, харчевні та ресторани);
- 10-й ряд – тваринна площа (велика рогата худоба, коні, вівці, свині, віслики та ін.);
- 11-й ряд – сінна площа (сіно, солома, біла глина)²⁵.

Ярмарок як осередок громадського життя відображав процес узвичаєного порядку соціалізації особистості, тобто прилучення її до життєвих норм і цінностей колективу. Готувались до нього заздалегідь, одягали святковий одяг, ярмаркувати їхали з гарним настроєм, зі сподіванням на зустріч зі знайомими та друзями, купівля–продаж супроводжувалась жартами та примовками. Цікавий приклад купівлі–продажу худоби записано зі слів жительки с.Пилипи–Борівські Томашпільського р-ну Вінницької обл. Марфи Марківни Акимової. Худобу завжди продавали при свідках. Спочатку покупець називав суму, яку був готовий віддати за товар. Якщо господар не погоджувався з цією ціною, покупець трохи набавляв, попередньо вдаривши по долоні продавця. Домовившись остаточно, вдаряли по долонях, промовляючи: "Щоб продавцеві Бог дав щастя із грошей, а покупцеві із худоби". Після цього покупець, взявшись полою за мотузок чи уздечку, тричі повертав тварину на місці, потім з під її правої передньої ноги брав трохи землі або посліду і мазав ним спину худоби. Після цього розпивали могорич і сторони вважалися сватами. Потім вручався завдаток, визначався строк сплати решти грошей, а худобу забирав новий господар. Коли тварина чимось не задовольняла покупця, він міг повернути її попередньому власнику, але не пізніше строку сплати решти грошей. В такому випадку завдаток повертався, а можливі суперечності вирішувалися при свідках²⁶.

Отже, проаналізувавши архівні документи та вивчивши історичний аспект торгівельної діяльності населення Подільської губернії, можна зробити висновок, що ярмарки та торги були важливою складовою громадського побуту, проведення яких сприяло економічному розвитку цього регіону. Ці своєрідні центри передачі досвіду виробництва та збуту товарів виконували роль об'єднуючого фактора, що сприяв зближенню різних верств населення.

Ярмарок був джерелом поширення різноманітної (політичної, культурної, соціально–побутової тощо) інформації, транслятором кращих здобутків народної культури.

¹Воловик В.П., Вініковецький С.Я. Економічне становище Подільської губернії напередодні революційних подій 1917 року // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець–Подільський, 1988. – С. 121–122.

²Сесак І.В. Роль земських установ у соціально–економічному розвитку Поділля в 1904 – 1917рр. // Там само. – С. 130.

³Правила затверджені Подольським Губернським Земським зібранням 17 грудня 1912 року / Доклад Управи № 494 / //Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Д.–255. – Оп. 1. – Од. зб. 393. – Арк. 2.

⁴Там само. – Арк.2 зв.

⁵Там само.

⁶Там само. – Ф.Д.–262. – Оп. 1. – Од. зб. 11. – Арк. 541.

⁷Там само. – Ф.Д.–255. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 62–64.

⁸Михайлина П.В. До питання про розвиток міської торгівлі Поділля у другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець–Подільський, 1988. – С. 159–160.

⁹Там само. – С.159.

¹⁰Гриценко О. Базар // Нариси з української популярної культури. – К., 1998. – С.42.

¹¹Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства. Історико–етнографічний нарис. – К., 1966. – С. 52–53.

¹²Гошко Ю. Г. Ярмарки, торги як засіб культурного взаємобміну // Народна творчість та етнографія. – 1987. – №2. – С. 15.

¹³Євтушок М. М. Економічно–географічний огляд Старокостянтинівщини // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець–Подільський, 1988. – С. 26–27.

¹⁴ДАВО. – Ф. Д.–230. – Оп.1. – Од. зб. 110. – Арк. 1.

¹⁵Там само. – Од. зб. 1221. – Арк. 62.

¹⁶Там само. – Од. зб. 110. – Арк. 32.

¹⁷Там само. – Од. зб. 110. – Арк.22.

¹⁸Зап. автором у 2005 р від Сидорук Євгенії Йосипівни, 1928 р. н., жительки с. Жабелівка Вінницького р-ну Вінницької обл.

¹⁹ДАВО. – Ф.Д.–230. – Оп.1. – Од. зб. 1620. – Арк. 92.

²⁰Копія резолюції Подільської губернії від 6 липня 1901 року щодо дозволу відкриття 14 денної ярмарки в м. Вінниці, на підставі постанови Вінницької Міської Думи від 15 березня 31 серпня 1900

року, 16 жовтня 1901 року за №5331 // ДАВО. – Ф.Д. – 230. – Оп.1. – Од. зб. 110. – Арк.40.

²¹Там само. – Арк. 41.

²²Там само. – Ф. Д. – 255. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 62–64.

²³Скарга духовенства 6 округу Вінницького повіту 1914року // ДАВО. – Ф.Д. – 230. – Оп. 1. – Од. зб. 1620. – Арк.68.

²⁴Гошко Ю.Г. Вказ. праця. – С.14.

²⁵"Такса" затверджена Балтською Міською Думою по протоколу від 12 травня 1901 року // ДАВО. – Ф. Д.–230. – Оп.1. – Од. зб.110. – Арк. 71–72.

²⁶Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 23. – Арк.3. // Рукописний фонд навчально–наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.